

Макаренко Наталія

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ РЕГІОНІВ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Державна етнополітика розуміється як комплекс політико-правових засад і інституцій задля функціонування і регулювання життєдіяльності етнонаціональних спільнот України. При цьому необхідно зазначити, що етнонаціональні відмінності, які мають місце по регіонах України, суттєво впливають на формування та, особливо, впровадження державної етнонаціональної політики.

Стратегічні напрями етнонаціонального розвитку України в цілому відображені в головних державних актах України – Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р., Акті проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р. та Конституції України, прийнятій 28 червня 1996 р. Першим спеціальним законодавчим документом України, в якому визначені основні засади її етнополітики, стала Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. Декларація проголосила рівноправність усіх етнічних складових українського суспільства, зокрема: рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права; заборону дискримінації за національною ознакою; зобов'язання держави щодо створення умов для розвитку всіх національних мов і культур; вільне користування рідними мовами в усіх сферах суспільства; право на громадські об'єднання.

Для реалізації положень Декларації 25 червня 1992 р. було ухвалено Закон України “Про національні меншини”¹, яким гарантувалося право меншин на національно-культурну автономію, створення умов для відродження і розвитку їхньої культури, свободи творчості. Важливою складовою Закону стала його 8-а

стаття, яка надавала можливості вжити національну мову в роботі державних органів, підприємств, установ, організацій і громадських об'єднань нарівні з державною мовою. Важливість цієї статті пов'язана з тим, що в Україні внаслідок історичних та інших причин мовний фактор виступає як самостійна причина посилення регіоналізму. Як відомо, в Донбасі та Криму значна кількість населення вважає своєю рідною мовою – російську. Саме в цих місцях для сотень тисяч українців (по Україні – понад 4,5 млн. чоловік) рідною мовою є російська. Тому реакція на прийнятий у 1989 р. “Закон про мови”² була дуже гострою; він був сприйнятий як загроза рідній мові, як витіснення російської мови, насильницька українізація. Майже в усіх вимогах страйкуючого Донбасу середини 90-х рр. можна було зустріти пункт про відмову від “українізації російських шкіл”³. Через бойкотування російськомовних регіонів України “Закон про мови” фактично не запрацював. Хоча згідно з Законом йшлося лише про поширення українсько-російської двомовності, збалансування вживання двох мов, підвищення культури вжитку української мови. Зазначимо, що турбота про збереження української мови була цілком об'єктивною. Річ у тім, що в Україні проблема збереження культурної самобутності стоїть не лише перед етнічними меншинами, а й перед титульною нацією – українцями, мовно-культурна самобутність яких значною мірою втрачена, а права на освіту, отримання інформації рідною мовою залишаються не забезпеченими повною мірою.

Про широку підтримку двомовності в різних формах висловилося від 82 до 90% виборців у Донецькій та Луганській областях, які взяли участь в опитуванні у березні 1994 року⁴. Мовний факт став елементом передвиборної президентської кампанії Леоніда Кучми. Популярність ідеї підтримки російської мови стала такою високою, що тезу про необхідність надання російській мові статусу офіційної змушений був включити до своєї передвиборної програми й суперник Леоніда Кучми – Леонід Кравчук. В останніх “виборчих перегонах” мовний фактор знов став “розмінною політичною картою”.

Треба відзначити, що мовний аргумент у передвиборній президентській боротьбі Ющенко—Янукович відігравав прямо протилежну роль на Сході й на Заході держави. Якщо на Сході обіцянка надати російській мові офіційного статусу викликала високу підтримку в населення загалом по Україні, то ця ж теза викликала таку ж емоційну, але негативну реакцію на Заході. В Україні не втрачає своєї актуальності полеміка навколо статусу державної мови. Надання такого статусу тільки українській мові (стаття 10-а нової Конституції України), з наступними відповідними видозмінами в системі освіти, російськомовна сторона розцінює як етноцид українських росіян. У свою чергу, україномовна сторона вважає, що надання статусу державної ще й російській мові зміцнить її панівне становище й буде продовженням лінгвоциду та етноциду українського. Причина такого “взаємно-зворотного” ставлення прихована в прагненні зберегти якомога більше “підданих” у своєму мовному ареалі, що має політичну мотивацію.

Ставлення до моделі мовного розвитку у регіонах України дає змогу простежити **таблиця А⁵**

Регіони	Ставлення до мовної моделі України в регіональному розрізі (у %)			
	визнання тільки української мови	визнання тільки російської мови	визнання україно- російської двомовності	визнання всіх мов, включаючи мови національних меншин України
Центр	22	1	56	21
Схід	10	7	67	16
Захід	63	1	15	21
Південь	11	2	68	19
АР Крим	6	6	69	20
Загалом	23	3	53	19

Отримані результати говорять, що у масовій свідомості населення України домінує ідея державної україно-російської двомовності. Виняток становлять мешканці західного регіону, які однозначно висловилися за існування однієї державної мови, якою має бути українська.

Для зняття гостроти мовного питання та вирішення статусу української та російської мов у вересні 2006 року Міністерством юстиції була завершена підготовка концепції державної мовної політики, яку планується винести на громадське обговорення.

Однак мовна поведінка є лише найпомітнішим чинником регіонального розмежування, яке, крім того, виявляється в різній оцінці явищ минулого, в політичних орієнтаціях.

Для виявлення бажаної моделі культурного розвитку регіонів респондентам пропонувалося визначити черговість збереження окремих національних традицій.

Таблиця Б. Ставлення до збереження національних традицій у регіонах України⁶

Традиції	Регіони				
	Центр	Схід	Захід	Південь	Крим
Вживання рідної мови	1.88	1.72	1.97	1.88	1.94
Дотримання національних обрядів	1.71	1.54	1.83	1.61	1.46
Святкування релігійних свят	1.55	1.54	1.82	1.55	1.51
Співання народних пісень, розповідання казок	1.40	1.41	1.57	1.38	1.46
Збереження нац.історії	1.40	1.52	1.64	1.50	1.60
Приготування нац.страв	1.48	1.58	1.66	1.62	1.58

З метою збільшення вибіркової сукупності в регіональному розрізі для аналізу використовувалися макрорегіони.

Регіональний розподіл важливості збереження традицій свідчить про диференціацію макрорегіонів щодо цього питання. Учасники дослідження із західного макрорегіону виявили найвищий рівень усвідомлення важливості всіх запропонованих для оцінки національних традицій. Значимість відмінностей середніх по західному макрорегіону з іншими макрорегіонами, включаючи південний регіон та Крим, становила не менш ніж 5 відсотків. Водночас між останніми не існує статистично значимих відмінностей, за винятком ставлення до збереження традиції розмовляти рідною мовою та дотримуватися національних обрядів.

На тлі загального великого значення для учасників опитування збереження рідної мови респонденти зі східного макрорегіону найменше висловилися за першочерговість збереження цієї традиції. Учасники опитування з цього макрорегіону, а також південного регіону та Криму нижче, ніж інші респонденти, оцінюють важливість збереження національних обрядів. В цілому, як показує проведене опитування, у респондентів зі Східної та Західної України є відмінності в поглядах на ступінь важливості тих чи інших національних традицій, дещо по-різному вони оцінюють і важливість окремих критеріїв для етнічної ідентифікації людини.

Таблиця В. Критерії етнічної ідентифікації у регіонах

Критерії національності	Регіони				
	Центр	Схід	Захід	Південь	Крим
Знання мови	1.77	1.72	1.86	1.81	1.79
Громадянство	1.45	1.43	1.60	1.53	1.51
Національність батька	1.70	1.58	1.56	1.48	1.66
Національність матері	1.61	1.52	1.61	1.35	1.70
Знання історії	1.69	1.70	1.69	1.72	1.83
Місце мешкання	1.29	1.35	1.29	1.38	1.37
Місце народження	1.28	1.32	1.21	1.27	1.35

Отже, в усіх регіонах України серед критеріїв етнічної ідентифікації виокремлюють у першу чергу знання мови, інші критерії загалом між собою розрізняються незначною мірою. Респонденти із Західної України вище оцінюють, порівняно з опитаними зі Східної України, значимість для національності таких критеріїв, як знання мови та громадянство (значимість відмінностей на один відсотковому рівні). У свою чергу, на Сході надають більшого значення, порівняно із західним регіоном, місцю народження. Стосовно місця мешкання як критерію національності по регіонах фактично не зафіксовано статистично значимих відмінностей.

Результати соціологічного опитування дають нам змогу зробити висновок про те, що в Україні немає конфлікту етнічних субкультур. Можна говорити лише про наявні значні ментальні, світоглядні відмінності між субкультурами, умовно іменованих західноукраїнською та східноукраїнською.

Якщо говорити про українців загалом, то можна виокремити кілька критеріїв етнічної самоідентифікації особистості. У цьому процесі перетинаються групові та індивідуальні, історичні та регіональні, конфесійні, мовні та етнографічні чинники. За цим стоїть історія становлення етносу, неоднорідність формування нації. Як відомо, український народ упродовж сторіч, не маючи своєї державності, був розділений між кількома державами – Росією, Польщею, Австро-Угорщиною, Румунією, Чехословаччиною. У кожній з держав були свої особливості політичного устрою, соціально-економічного укладу, умов етнокультурного розвитку. Всі ці чинники істотно вплинули на характер самосвідомості окремих груп українців, його мовно-культурні характеристики, рівень самосвідомості, а також на ставленні до багатьох явищ історичного минулого. Наприклад, специфічне відображення в історичній пам'яті знайшли події, які розгорнулися в різних регіонах після Лютневої революції 1917 р. в Росії та розпаду в листопаді 1918 р. Австро-Угорської імперії. В цей час участь у них взяли Українська народна республіка на чолі з Центральною Радою, Українська народна республіка на чолі з Центральним виконавчим комітетом

Рад (з 6 січня 1919 – Українська Соціалістична Радянська республіка), Західно-Українська народна республіка та Донецько-Криворізька Радянська республіка, Галицька Радянська республіка та Республіка “Кубанський край”, ряд державних утворень Криму. Відлуння цих непростих подій, незважаючи на їх офіційне, не завжди об’єктивне трактування, і далі активно жило в пам’яті очевидців, спогади про них, людська оцінка давалися старшим поколінням підростаючому. Це спричинило, серед іншого, до виникнення в межах одного етносу етнографічних груп, які мають, крім загальноукраїнської, ще й локальну етнічну самосвідомість.

Труднощі державотворення й формування української нації були також продовжені ще на понад 70 років під час існування радянської імперії. Чи була зліквідована колективна пам’ять нашої нації ?

Результати опитування показують, що ця пам’ять продовжує своє існування. А до того ж колективна пам’ять українців, як показує таблиця, має регіональну специфіку.

Таблиця Г. Регіональний індекс оцінки історичних персоналій та подій⁷

Історичні персоналії та події	Регіони					
	Центр	Схід	Захід	Південь	Крим	Загалом по Україні
Переяславська рада 1654 р.	2.47	2.59	2.18	2.51	2.15	2.43
Запорізька Січ	1.68	2.58	2.74	2.67	2.04	2.63
Гетьман Іван Мазепа	2.28	2.09	2.55	2.23	1.66	2.24
Жовтнева революція 1917 р.	2.01	2.13	1.57	2.35	2.24	2.01
Симон Петлюра	1.80	1.52	2.14	1.50	1.20	1.71
Українська Повстанська Армія	1.89	1.62	2.28	1.44	1.46	1.81
Степан Бандера	1.69	1.41	2.23	1.39	1.10	1.65
Правління В.Щербицького	2.07	2.17	1.80	2.11	1.88	2.05
Розпад Радянського Союзу	1.64	1.29	2.40	1.35	1.05	1.62
Проголошення незалежності України	2.22	1.72	2.82	1.83	1.60	2.10

Наведені дані дають змогу говорити про існування двох закономірностей. По-перше, більшість історичних подій та персоналій, причетних до становлення української державності, мають найбільш високий індекс позитивної оцінки у західному макрореґіоні. По-друге, найбільш виражене негативне ставлення до історичних персоналій та подій, що причетні до становлення української державності, характерне для опитаних у Криму.

У політичному плані процес етнічної самоідентифікації спочатку відбувається по лінії відмежування від інших національностей, а відтак іде вже саме розрізнення за належністю до етнотериторіальних та етнографічних груп. Особливо характерне останнє для Західної України. Отже, спочатку уточнюється територіальна належність: “східняк–західнянець”. Корені такої диференціації – історичні.

Слід зазначити, що впродовж останніх двох сторіч східні та північні регіони сучасної України заселялися й освоювалися українцями та росіянами. Нова хвиля переселень в Україні, що супроводжувалася взаємодією й трансформацією культурних установ та орієнтирів поведінки, привела до індустріалізації Донбасу та Придніпров’я. З кінця 50-х років міграційні потоки в ці регіони припиняються, оскільки тут згортається широке будівництво нових промислових об’єктів. З цього часу можна говорити про формування в цих регіонах усталеної територіальної спільноти людей⁸.

Сучасні кордони України склалися тільки в середині 50-х років, коли до складу республіки увійшов Крим, більша частина населення якого проживає на цьому півострові у першій та другій генерації. Історично зумовлені “націоналізація” заходу та “інтернаціоналізація” сходу – найбільш впливові й настільки ж різні тенденції, які сформували у населення України особливості національної ментальності і можуть посилити розкол принаймні на дві України в рамках єдиного географічного простору.

Дослідники відмічають відмінності ментальності населення Сходу й Півдня України від ментальності мешканців Західної

України, говорячи про те, що по Збручу проходить кордон двох цивілізацій – західно-католицької й східно-православної⁹.

На наступному етапі етнічної самоідентифікації конкретизується належність до тієї чи іншої етнографічної групи. Цей процес характерний для західних українців, оскільки саме там ще й у повсякденній свідомості збереглося віднесення людини до низки етнографічних груп (бойки, гуцули, лемки, русини). Останнє певною мірою перетинається з належністю до територіальних груп українців: волинян (північно-західний регіон), галичан (західний регіон), закарпатців, буковинців (південно-західний регіон). Якщо говорити про східних українців, то у їхній свідомості відсутня належність до конкретних етнографічних груп.

Завданням державної етнополітики є, серед іншого, сформуванню такої стратегії етнополітики, яка б сприяла консолідації української нації, стала б запорукою її внутрішньої цілісності, національної безпеки та стабільності України.

Регіональним фактором значною мірою зумовлені соціально-економічні та політичні взаємовідносини з прикордонними державами. Закон України “Про національні меншини” (ст.9) гарантує особам з-поміж національних меншин та їхнім громадським об’єднанням вільно вступати і підтримувати зв’язки з особами своєї національності та їхніми громадськими об’єднаннями за межами України, отримувати від них допомогу для задоволення мовних, культурних, духовних потреб, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій¹⁰.

Приміром, серед пріоритетів зовнішньої політики Росію назвала більшість опитаних у Криму, Дніпропетровській, Донецькій областях, північно-східному і центральному регіонах України. На Західну Європу орієнтуються здебільшого в Західній Україні¹¹.

Наприклад, українсько-польські стосунки будуються з обов’язковим урахуванням присутності польської меншини в Україні (за статистикою – 290 тис.чол.) та українців у Польщі (понад 300 тис.чол.). Враховується й історичний досвід відносин обох держав і народів. Питання національних меншин включено

до компетенції Консультативного Комітету Президентів України і Польщі від дня його створення. Зазначимо, що поява такого органу – безпрецедентне явище в історії двосторонніх відносин України зі світом. Питання захисту прав меншин – це не лише проблема політична, а й культурна та конфесійна. У місцях компактного проживання поляків – Житомирській, Львівській, Хмельницькій, Київській областях та Києві – будуються нові або відроджуються колишні католицькі храми, відкриваються релігійні навчальні заклади.

У цьому плані показовим є приклад взаємин України та Угорщини. Відомо, що в Україні (Закарпаття) проживають 160 тис. осіб угорської національності. Першою угодою, що не мала аналогів у практиці міжнародних відносин, був українсько-угорський документ про захист прав національних меншин (травень 1991 року). З цього приводу було створено змішану комісію. Причому статті про права національних меншин, що є в цьому документі, охоплюють значно ширший спектр, ніж Заключний Гельсінський Акт. Угорська сторона подає й фінансову допомогу районам, у яких проживають угорці.

Однак тривогу викликає намагання певних політичних сил окремих країн фальсифікувати національну політику України. Йдеться про деякі російські, румунські та інші організації. Так, підтримка офіційного Бухареста радикально налаштованих етнічних румунів України; проведення заходів, спрямованих на загострення ситуації в краї, спрямовує діяльність національних товариств Буковини “Дунай і море”, Товариство ім. Е.Емінеску” в напрямі сепаратизму. Ймовірно припустити, що наслідками такої діяльності товариств, не в останню чергу через активне втручання Бухареста, може бути мобілізація населення так званих “історичних румунських територій” навколо іредентистських гасел, що не виключає в майбутньому порушення питання про зміну кордонів між Україною та Румунією.

Занепокоєння викликає політизація національних російських товариств, їх панросійська спрямованість, а також завдання, які вони ставлять на сьогоднішній день.

Отже, в процесі державотворення сформувалась справжня демократична концепція державної політики України в галузі міжнародних відносин. Україна є чи не єдиною європейською державою, яка одним з пріоритетних напрямів своєї політики визначила завдання забезпечення через відповідне законодавство, державні програми рівних можливостей для розвитку всіх громадян, незалежно від їх національностей.

Ключовою проблемою національного відродження залишається народна освіта. Законодавча та концептуальна база забезпечення прав національних меншин на освіту в Україні розробляється у відповідності до міжнародних документів: Декларації ООН про права людини (1990), Рамкової конвенції про захист національних меншин (1994), Гаазьких рекомендацій з прав національних меншин на освіту (1996), Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (1997), Ослівських рекомендацій з мовних прав національних меншин (1998). Минулого року Постановою Верховної Ради Україна приєдналася до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин і під державний захист було взято тринадцять мов національних меншин. У державній програмі розвитку освіти національних меншин на період до 2005 р. передбачено вирішення таких важливих питань, як відтворення освітніх закладів з рідною мовою навчання, оновлення змісту освіти та виховання дітей, науково-методичне, кадрове, матеріально-технічне забезпечення навчання. За роки незалежності багато зроблено задля створення реальних умов для вивчення рідної (національної) мови, історії, культури. Якщо наприкінці 80-х рр. викладання в школах провадилося лише 4 мовами (російською, молдавською, угорською та польською), то тепер — 18 мовами. Навчання має різні форми: від вивчання як предмета до факультативу. Серед понад 22 тисячі загальноосвітніх шкіл (на 2004 р.) 2561 працює з російською мовою навчання, 108 — румунською, 65 — угорською, 18 — молдавською, 7 — кримськотатарською, 5 — єврейською, 3 — польською, у 2466 школах навчання провадиться двома і більше мовами.

Багатоетнічність народу України, котрий включає нині представників понад 130 національностей, на початку ХХІ ст. стає важливим чинником соціальних, політичних процесів, що відбуваються в суспільстві. Дедалі стає очевиднішим, що для стабільного розвитку України потрібно враховувати інтереси та створювати необхідні умови для розвитку національних груп, які налічують нині 14 мільйонів чоловік. Це має стати запорукою її безпеки та входження в світове співтовариство.

---

¹ Закон України “Про національні меншини в Україні” // Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культурів. – 1995. – №2. – С. 7–9.

² Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки про мови в Українській РСР // Відомості Верховної Ради УРСР. Додаток №45. – К., 1989. – 28 жовтня. – С. 60–61.

³ *Мельниченко В.* Чи загрожує Україні “кримізація?” // Демократична Україна. 1994. – 8 серпня.

⁴ *Шульга М.О.* Проблеми формування державної регіональної політики // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – К., 1995. – С. 17.

⁵ Див. *Стегній О., Чурилов М.* Регіоналізм в Україні як об’єкт соціологічного дослідження. – К., 1989. – С. 66–67.

⁶ Там само. – С. 156.

⁷ Там само. – С. 60–61.

⁸ *Загребська А.Ф.* Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР. – К., 1974. – С. 24–25, 33–37. Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970). – К., 1977.

⁹ *Шилов В.Н.* Ментальність населення: регіональний аспект // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – С. 239.

¹⁰ Закон України “Про національні меншини в Україні”. – С. 8–9.

¹¹ *Васильєва Л.* Вплив регіоналізму на формування зовнішньої політики України // Віче. – 1997. – №10. – С. 14.